

Tonga

**LAO KI HE KAU NEESI, KAU NEESI
FAKAFAITO'O MO E KAU MA'ULI
FAKAPOLOFESINALE 2021**

Lao Fika 10 'o e 2021

LAO KI HE KAUNEESEI, KAUNEESEI FAKAFAITO'O MO E KAUNEESEI MA'ULI FAKAPOLOFESINALE 2021

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA I - TALATEU		7
1	Hingoa nounou mo e kamata ngaue'aki.....	7
2	Taumu'a 'o e Lao.....	8
3	'Uhinga'i lea	8
KONGA II – POATE 'O E KAUNEESEI, KAUNEESEI FAKAFAITO'O MO E KAUNEESEI MA'ULI FAKAPOLOFESINALE		13
4	Poate 'o e Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli Fakapolofesinale	13
5	Ngaahi fatongia 'a e Poate	13
6	Kau memipa 'o e Poate	14
7	Failesisita	15
8	Vahe'i atu 'e he Poate	15
9	Toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Failesisita	16
10	Ngaahi founa ngaue mo e lipooti 'a e Poate	16
11	Faka'ataa mei he mo'ua	16
KONGA III – KO E LESISITA MO E FAKAFO'OU 'A E LESISITA 'O E KAUNEESEI, KAUNEESEI FAKAFAITO'O MO E KAUNEESEI MA'ULI FAKAPOLOFESINALE		16
12	Ngaahi Lesisita	16
13	Kole ke lesisita.....	17
14	Kole ke fakafo'ou 'a e lesisita	17
15	Taa ke lesisita.....	17
16	Fe'unga ke lesisita	18

17	Ola 'o e lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale.....	19
18	Ola 'o e lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'ikai ngaue.....	19
19	Lesisita fakaangaanga	19
20	Lesisita Fakataimi	20
21	Lesisita taumu'a makehe.....	20
22	Fakaha atu	20
23	Kakano 'o e Ngaahi Lesisita	20
24	Lesisita 'o e fanau ako.....	21
25	Vaha'ataimi 'a e lesisita 'o e taha ako.....	21
26	Ke 'ave ha fanongonongo kapau 'oku ta'ofi fakataimi pe hilifaki ha tu'unga fakangatanga ki he lesisita 'o e taha ako	22
27	Lipooti ki he Poate 'a e ngata 'o e tu'unga ko ha taha ako	22
28	Fakafo'ou 'o e totongi lesisita	22
29	Ngaahi fiema'u ki he fakafo'ou 'o e lesisita	23
30	Fakamatala fakata'u 'oku fiema'u ki he fakafo'ou	23
31	To'o mei he lesisita 'o e kau neesi, kau neesi fakafaito'o pe kau ma'uli fakapolofesinale	24

**KONGA IV – NGAHI TU'UNGA, NGAHI TU'UTU'UNI MO E
NGAAHI FAKAHINOHINO** **25**

32	Ngaahi tu'unga ki hono lesisita 'o e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale	25
33	Ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino.....	26
34	Femahino'aki fekau'aki mo e ngaahi tu'unga, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino fakalesisita	26
35	Ngaue'aki 'o e ngaahi tu'unga, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino fakalesisita 'i he ngaahi fakatonutonu ki he mo'ui lelei, fakahoko fatongia pe ngaue.....	26

**KONGA V – TOKANGAEKINA 'O E FAKATU'UTAMAKI KI HE
MALU 'A E KAKAI – NGAHI FANONGONONGO MO E NGAHI
LAUNGA KI HE FAKAHOKO FATONGIA, MO'UI LELEI MO E
'ULUNGAANGA** **26**

36	Pule'i 'o e fanongonongo mo e ngaahi launga	26
37	Ko hai 'e ngofua ke ne fakahoko ha fanongonongo pe launga	27
38	Fakahoko 'o e ngaahi fanongonongo pe ngaahi launga fekau'aki mo e kau neesi, kau neesi fakafaito'o pe kau ma'uli fakapolofesinale.....	27
39	Fakahoko 'o e ngaahi fanongonongo pe ngaahi launga fekau'aki mo e fanau ako akoako.....	28
40	Malu'i mei he mo'ua 'a e ni'ihii 'oku nau fakahoko 'a e fanongonongo pe launga pe 'oatu 'a e fakamatala.....	28
41	Founga ngaue ki hono sivi'i 'i hono ma'u mai ha fanongonongo pe launga	29

PENOLO SIVI KI HE FAKAHOKO FATONGIA **29**

42	Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia	29
43	Kau memipa 'o e Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia.....	29
44	Ngaahi Fatongia mo e Founa Ngaue ke ngaue ai ki ha fanongonongo fakahoko fatongia	30
PENOLO SIVI KI HE MO'UI LELEI		31
45	Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei.....	31
46	Kau memipa 'o e Penolo Sivi ki he Mo'ui	31
47	Ngaahi fatongia mo e Founa Ngaue ke ngaue ai ki ha fanongonongo ki he mo'ui lelei.....	31
48	Founa ngaue ke ngaue ai ki ha me'a faka'ulungaanga	32
KOMITI NGAUE FAKAVAVEVAE		32
49	Komiti Ngaue Fakavavevave.....	32
50	Kau memipa 'o e Komiti Ngaue Fakavavevave	32
51	Komiti Ngaue Fakavavevave.....	33
52	Founa Ngaue ki he fakaha 'o e tupu'anga.....	34
PENOLO FAKATOTOLO		34
53	Penolo Fakatotolo	34
54	Kau memipa 'o e Penolo Fakatotolo.....	35
55	Founa ngaue ki hono fakatotolo ha me'a kau ki he 'ulungaanga.....	35
VAKAI'I 'A E NGAahi TU'UTU'UNI 'O E POATE		36
56	Vakai'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Poate.....	36
KONGA VI –NGAAHI ME'A KEHEKEHE		37
57	Ngaue 'oku tokanga'i.....	37
58	Fakahoko ha loi pe fakafofonga kaka	37
59	Hia mo e tautea	37
60	Ngaahi Faka'ilo.....	37
61	Ha'i 'a e Kalauni.....	38
62	Ngaahi Tu'utu'uni.....	38
63	Ngaahi Fakahaofi mo e Fakapekia.....	38

Tonga

LAO KI HE KAUNEESEI, KAUNEESEI FAKAFAITO'O MO E KAUNEESEI MA'ULI FAKAPOLOFESINALE 2021

Lao Fika 10 'o e 2021

**KO E LAO KE FOKOTU'U HA POATE 'O E KAUNEESEI, KAUNEESEI
FAKAFAITO'O MO E KAUNEESEI MA'ULI FAKAPOLOFESINALE KE NE
TU'UTU'UNI 'A E NGAHI TU'UNGA, TOKANGA'I MO E LESISITA 'O
E KAUNEESEI, KAUNEESEI FAKAFAITO'O MO E KAUNEESEI MA'ULI
FAKAPOLOFESINALE 'I TONGA NI PEA KE FAE 'I TONGA NI PEA KE
FA'U HA NGAHI TU'UTU'UNI KI HONO FAKAHOKO 'A E NGAHI
LAUNGA MO E FOUNGA 'O E NGAHI FAKATONUTONU
FAKATAUTEA**

'Oku ou loto ki ai,
TUPOU VI,
'Aho 28 'o 'Okatopa 2021.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e
Pule'anga 'o pehe:

KONGA I - TALATEU

1 Hingoa nounou mo e kamata ngaue'aki

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli Fakapolofesinale 2021.
- (2) Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i ha 'aho 'e fanongonongo 'e he Kapineti pea pulusi 'i ha fanongonongo 'i he Kasete.

2 Taumu'a 'o e Lao

- (1) Ko e taumu'a 'o e Lao ni ke fokotu'u ha fokotu'utu'u fakalao ki he kau neesi, kau neesi fakafaito'o, kau ma'uli fakapolofesinale mo e fanau ako.
- (2) Ko e ngaahi taumu'a 'o e fokotu'utu'u fakalao ke —
  - (a) tu'utu'uni ki hono malu'i 'a e kakai 'aki hono fakapapau'i ko e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale pē ko ia kuo nau ako mo fe'unga ke ngaue 'i ha founga 'oku fe'unga mo totonu 'oku lesisita;
  - (b) fakaha ki he kakai fakalukufua 'a e tu'unga 'o e 'ilo, ngaahi taukei, ngaahi to'onga mo e ngaahi 'ulungaanga fakapolofesinale 'oku nau pehe 'oku totonu ke ma'u 'e he kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale;
  - (c) tu'utu'uni ki hono lesisita 'a e fanau ako 'o e ngaahi polokalama ako neesi akoako;
  - (d) tu'utu'uni ki ha lesisita 'ikai ngaue ma'ae kau neesi mo e kau ma'uli fakapolofesinale 'oku nau faka'amu ke tauhi honau hingoa 'i ha lesisita kae 'ikai fakataumu'a ke nau toe ngaue fakaneesi pe ma'uli fakapolofesinale;
  - (e) fakamafai'i ha ngaahi polokalama ako tu'unga ma'olunga ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale;
  - (f) fakaivia 'a e 'ilo fo'ou 'i hono ako'i 'o e, mo e fakahoko fatongia 'a e, kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale;
  - (g) fakafaingofua 'a e sivi'i mamafa mo taliange 'a e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale na'e ako 'i muli;
  - (h) fakafaingofua 'a e a'u ki he ngaahi ngaue 'oku fakahoko 'e he kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale 'o fakatatau ki he lelei ma'ae kakai; pea
  - (i) fakaivia 'a e hokohoko atu 'a hono langa fakalalakaka 'o ha kau ngaue neesi mo e kau ma'uli fakapolofesinale 'oku ngaue tautaufetongi, taliangi mo tu'uloa.

3 'UHINGA'I LEA

'I he Lao ni, tuku kehe 'oka fiema'u ha 'uhinga kehe 'i hono tu'unga –

"tu'uaki" 'oku 'uhinga ki ha tu'uaki —

- (a) kuo pulusi 'i ha nusipepa, makasini pe ha pulusi kehe;
- (b) 'oku tu'u 'i ha tohi 'ave takai, henipila, posita pe ha fanongonongo kehe;
- (c) tala ngutu pe 'aki ha fa'ahinga founga 'ata pe ongo;

(d) fakahoko 'o ngaue'aki ha founga fetu'utaki faka'elekitulonika pe 'oku faka'aonga'i 'a hono fakahoko fakatekinolosia 'o e fakamatala, kau ai ha tu'uaki kuo 'i he 'initaneti; pe

(e) fakahoko 'i ha fa'ahinga founga kehe;

"sino fakafakamaau" 'oku 'uhinga ki ha —

(a) Komiti Ngaue Fakavavevave; pe

(b) Penolo Sivi ki he Mo'ui pe Fakahoko Fatongia;

"polokalama ako fakamafai'i kuo tali" 'oku 'uhinga ki ha polokalama ako kuo fakamafai'i 'i he Lao 'o e Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Ako Fakafonua 'a Tonga (Vahe 13.07);

"Poate" 'oku 'uhinga ki he Poate 'o e Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli Fakapolofesinale 'a ia kuo fokotu'u 'i he kupu 4(1);

"ngaue" 'oku 'uhinga ki ha ngaue 'oku fakahoko pe 'ikai fakahoko;

"hisitolia faihia" 'oku 'uhinga ia ki he fakahalaia kotoa pē 'o ha taha ki ha hia, 'i Tonga ni pe ha fonua kehe, pe na'e fakahoko kimu'a pe 'i he hili 'a e kamata ngaue'aki 'o e Lao ni;

"faito'o" 'oku kau heni ha koloa 'oku faka'uhinga'i ko ha faito'o fakaesino 'i he Lao ki he Ngaahi Koloa Faito'o (Vahe 12.16);

"sivi mo'ui lelei" 'oku 'uhinga ki hono sivi 'o ha taha ke fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha faingata'a fakaesino 'a e taha ko ia pea kau ki ai hono vakai'i pe sivi fakafaito'o, fakaesino, faka'atamai pe kau ki he 'atamai 'o e taha ko ia;

"mo'ui lelei, 'ulungaanga pe fakahoko fatongia" 'oku 'uhinga ki ha ngaue 'e ngofua ke fakahoko 'e he Poate pe ko ha sino fakafakamaau 'o felave'i mo ha taha ngaue ki he mo'ui pe taha ako kuo lesisita 'o fakakau ki he ngaahi founga ngaue 'i he Konga V 'o e Lao ni;

"Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei" 'oku 'uhinga ki ha penolo kuo fokotu'u 'i he Konga V 'o e Lao ni;

"Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui" 'oku 'uhinga ki he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui 'a ia kuo fokotu'u 'i he Lao ki he Vakai'i 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui (Vahe 12.04);

"ngaue ki he mo'ui" 'oku kau ai 'a e ngaahi ngaue ko eni, 'o tatau ai pē pe 'oku fakahoko ko ha ngaahi ngaue ki he kakai pe taautaha —

(a) ngaahi ngaue 'oku fakahoko 'e he kau ngaue ki he mo'ui kuo lesisita;

(b) ngaahi ngaue fakafalemahaki;

(c) ngaahi ngaue fakalelei 'atamai;

(d) ngaahi ngaue hu'i vai;

(e) ngaahi ngaue ki ha me'alele tokoni 'i ha fakatu'utamaki;

(f) ngaahi ngaue ki he mo'ui 'a e komiuniti;

- (g) ngaahi ngaue kau ki he ako ki he mo'ui;
- (h) ngaahi ngaue ki he mo'ui 'a ia 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki ha ngaahi ngaue 'oku 'uhinga ki ai 'a e palakalafi (a) ki he (g); pe
- (j) ngaahi ngaue ki he ngaahi fakamatala ki ha mahaki;

“taha fakahoko ngaue ki he mo'ui” ‘oku ‘uhinga ki ha taha ‘oku ne fakahoko ha ngaue ki he mo'ui;

“Komiti Ngaue Fakavevave” ‘oku ‘uhinga ki ha komiti kuo fokotu'u tau'ataina mei he Poate 'i he Konga V 'o e Lao ni;

“faingata'a'ia, kau ki ha taha” ‘oku ‘uhinga ki he fokoutua 'a e taha ko ia 'i ha faingata'a fakaesino pe faka'atamai, faingata'a'ia, tu'unga fakaemahaki pe maveuveu faka'atamai 'o kau ki ai 'a e ngaue'aki hala pe fakafalala ki hono ngaue'aki 'o e faito'o 'a ia 'oku ne uesia lahi pe ngalingali ke ne uesia lahi –

- (a) ki ha taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita pe ha taha kole ke lesisita 'i ha ngaue ki he mo'ui, 'a e tu'unga malava 'o e taha ko ia ke ngaue 'i ha ngaue ko ia; pe
- (b) ki ha taha ako, 'a e tu'unga malava 'o e taha ako ke ne fakahoko 'a e polokalama akoako fakafaito'o –
  - (i) ko e konga 'o e polokalama ako kuo tali 'a ia kuo lesisita ki ai 'a e taha ako; pe
  - (ii) kuo fokotu'utu'u 'e ha taha fakahoko ngaue ako;

“faito'o fakaesino” ‘oku hange pē ko ia 'oku faka'uhinga'i 'i he Lao ki he Ngaahi Koloa Faito'o (Vahe 12.16);

“ma'uli fakapolofesinale” ‘oku ‘uhinga ki ha taha kuo lesisita totonu ko ha ma'uli fakapolofesinale 'i he Konga II 'o e Lao ni;

“Minisita” ‘oku ‘uhinga ki he minisita 'oku ne tokangaekina 'a e Mo'ui;

“ngaahi faito'o kona mo e ngaahi me'a kona faka'atamai” ‘oku hange pē ko ia kuo faka'uhinga'i 'i he Lao ki he Ngaahi Koloa Faito'o (Vahe 12.16);

“fanongonongo” ‘oku ‘uhinga ki ha fanongonongo fekau'aki mo ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i he Konga V 'o e Lao ni;

“taha fanongonongo” ‘oku ‘uhinga ki he taha pe kautaha 'oku ne fakahoko 'a e fanongonongo 'i he Konga V 'o e Lao ni;

“neesi” ‘oku ‘uhinga ki ha taha 'oku lesisita tonu ko ha neesi 'i he Konga II 'o e Lao ni;

“neesi fakafaito'o” ‘oku ‘uhinga ki ha taha 'oku lesisita tonu ko ha neesi fakafaito'o 'i he Konga II 'o e Lao ni;

“Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia” ‘oku ‘uhinga ki ha penolo kuo fokotu'u 'i he Konga V 'o e Lao ni;

“sivi fakahoko fatongia” ‘oku ‘uhinga ki ha sivi ‘o e ‘ilo, taukei, to’onga, ‘ulungaanga pe faitu’utu’uni ‘oku ma’u, pe ko e tokanga ‘oku ngaue’aki ‘e ha, neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale kuo lesisita;

“anga ta’etaau fakapolofesinale” ‘oku kau ai ‘a e –

- (a) ‘ulungaanga ta’efakapolofesinale ‘o e neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale ‘a ia ‘oku hoko ia ko ha ‘ulungaanga ‘oku ma’ulalo ‘aupito ‘i he tu’unga ‘oku totonu fakapotopoto ke ‘i ai ha neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale kuo lesisita ‘i he tu’unga akoako pe taukei tatau;
- (b) hoko ‘o tu’o lahi ‘a e ‘ulungaanga ta’efakapolofesinale ‘o ha neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale, ‘a ia ka vakai’i fakataha, ‘oku hoko ia ko ha ‘ulungaanga ‘oku ma’ulalo ‘aupito ‘i he tu’unga ‘oku totonu fakapotopoto ke ‘i ai ha neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale kuo lesisita ‘i he tu’unga akoako pe taukei tatau; pe
- (c) ngaue ‘a e neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale, ‘o tatau ai pē pe ‘oku hoko ‘o fekau’aki mo e ngaue ‘a e neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale pe ‘ikai, ‘a ia ‘oku faikehekehe ia mo e hoko ‘a e neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale ko ha taha ‘oku fe’unga mo taau ke ne ma’u lesisita ‘i he ngaue ko ia;

“polokalama ako” ‘oku ‘uhinga ki ha polokalama ako ‘oku fakahoko ‘e ha taha fakahoko ngaue ako;

“Lesisita” ‘oku ‘uhinga ki he lesisita ‘oku tauhi ‘e he Poate ‘o fakatatau ki he Konga III ‘o e Lao ni;

“tu’unga fakalesisita” ‘oku ‘uhinga ki ha tu’unga fakalesisita kuo fa’u ‘e he Poate ‘i he Konga IV ‘o e Lao ni;

“Failesisita” ‘oku ‘uhinga ki he taha ko ia kuo fokotu’u ‘i he kupu 7 ‘o e Lao ni;

“taha ako” ‘oku ‘uhinga ki ha taha ako neesi ‘oku lesisita ‘i ha polokalama tipiloma akoako ta’u 3 ‘a ia ‘oku pule’i ‘e ha Ako’anga Neesi;

“ulungaanga ta’efakapolofesinale” ‘oku ‘uhinga ki ha ‘ulungaanga ta’efakapolofesinale ‘oku ‘i ha tu’unga ma’ulalo ange ‘i he tu’unga ko ia ‘oku fakapotopoto ke pehe ai ‘oku totonu ke ‘i ai ha neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale ‘e he kakai pe kaungā ngaue fakapolofesinale ‘o e neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale, pea kau ki ai —

- (a) ha maumau’i ‘e he neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale ‘a e Lao ni, ‘o tatau ai pē pe ko e neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale kuo faka’ilo ki ha, pe fakahalaia’i ki ha hia pe ‘ikai, ‘o felave’i mo e maumau ko ia;
- (b) ha maumau’i ‘e he neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale ha —
  - (i) tu’unga na’e makatu’unga ai ‘a e lesisita ‘o e neesi, neesi fakafaito’o pe ma’uli fakapolofesinale; pe

- (ii) fuakava kuo 'oatu 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ki he Poate 'a ia 'oku lesisita 'aki 'a e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale;
- (c) 'a e fakahalaia'i 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ki ha hia 'i ha Lao kehe, 'a ia ko hono natula te ne ala uesia 'a e taau 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ke ngaue 'i he'ene ngaue;
- (d) 'a hono 'oatu ki ha taha ha ngaahi ngaue ki he mo'ui 'i ha sipinga 'oku fu'u tōtu'a, 'ikai 'aonga pe 'ikai fiema'u fakapotopoto ki he mo'ui lelei 'a e taha ko ia;
- (e) 'a hono fakaloto'i, pe feinga ke fakaloto'i, 'a e ngaue 'o ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kehe 'i ha founga te ne ala uesia ai 'a e tokanga ki he taha mahaki;
- (f) 'a e tali 'o ha me'a'ofa ko ha fakaloto'i, fakafetongi pe monu'ia ki hono tuku atu ha taha kehe ki ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui pe fokotu'u atu ha taha kehe ke ne ngaue'aki pe talatala ki ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui;
- (g) 'a hono foaki pe 'oatu ki ha taha ha me'a'ofa, fakafetongi pe monu'ia ke fetongi 'aki 'a hono 'ave 'e he taha ko ia ha taha kehe ki he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale pe ko e fokotu'u atu ki ha taha kehe 'oku ngaue'aki 'e he taha ko ia 'a e ngaue ki he mo'ui 'oku fakahoko 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale; pe
- (h) 'a hono tuku atu ha taha ki ha, pe fokotu'u atu ke ngaue'aki pe talatala ha taha, ki ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui, ngaue ki he mo'ui pe koloa ki he mo'ui kehe 'o kapau 'oku 'i ai ha kaunga hangatonu 'a e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ko ia ki hono 'oatu 'a e tuku atu pe fokotu'u atu ko ia, tuku kehe 'oka fakaha 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'a e natula 'o e kaunga ko ia ki he taha ko ia kimu'a pe 'i he taimi 'oku 'oatu ai 'a e tuku atu pe fokotu'u atu; mo e

“fakahoko fatongia fakapolofesinale 'oku ta'efakafiemalie” 'oku 'uhinga ki he 'ilo, taukei, to'onga, 'ulungaanga pe faitu'utu'uni 'oku ma'u, pe ko e tokanga 'oku ngaue'aki 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i hono fakahoko 'a 'enau ngaue 'oku ma'ulalo ange ia 'i he tu'unga fakapotopoto 'oku totonu ke ma'u 'e ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i he tu'unga akoako pe taukei tatau.

KONGA II – POATE 'O E KAU NEESI, KAU NEESI FAKAFAITO'O MO E KAU MA'ULI FAKAPOLOFESINALE

4 Poate 'o e Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli Fakapolofesinale

'Oku fokotu'u heni 'a e Poate 'o e Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli
Fakapolofesinale.

5 Ngaahi fatongia 'a e Poate

Kuo pau ko e ngaahi fatongia ia 'o e Poate ke —

- (a) fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga ki hono lesisita 'o e kau neesi, kau neesi
fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale;
- (b) fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga ki hono fakafo'ou fakata'u 'a e lesisita 'o e
kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale;
- (c) tali 'a e ngaahi polokalama ako fakamafai'i ki hono 'oatu 'a e ngaahi tohi
fakamo'oni ako ki he lesisita 'o e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e
kau ma'uli fakapolofesinale;
- (d) tauhi ha ngaahi lesisita 'o e fanau ako, kau neesi, kau neesi fakafaito'o
mo e kau ma'uli fakapolofesinale akoako, 'o kau ki ai 'a e kau neesi mo e
kau ma'uli fakapolofesinale 'ikai ngaue;
- (e) fokotu'u ha lesisita ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau
ma'uli fakapolofesinale 'ikai ngaue, 'a ia kuo pau ke faka'ataa kinautolu
mei he ngaahi fiema'u fakafo'ou fakata'u kapau te nau kei 'asi pē 'i he
lesisita ko ia;
- (f) tu'utu'uni ki hono lesisita 'o e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau
ma'uli fakapolofesinale 'oku ako'i lelei, taau mo fe'unga;
- (g) kapau 'e fiema'u, ke hilifaki ha ngaahi tu'unga fakangatangata ki he
ni'ihi ko ia 'oku kole ke lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli
fakapolofesinale;
- (h) tokanga'i 'a hono sivi'i 'a e 'ilo mo e taukei fakafaito'o 'o e kau neesi,
kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale na'e ako 'i muli
pea ke fakapapai'i 'a 'enau taau ke lesisita 'i Tonga ni;
- (i) fa'u mo tali 'a e ngaahi tu'unga mo e ngaahi fakahinohino ki he ngaahi
ngaue fakaneesi mo e ma'uli fakapolofesinale, 'o kau ki ai kae 'ikai
fakangatangata ki he ngaahi tu'unga fakalesisita, ngaahi tu'unga
fakamafai'i, ngaahi tu'unga fakapolofesinale, ngaahi tu'utu'uni, ngaahi
tu'utu'uni ngaue mo e ngaahi fakahinohino 'oku ne 'oatu ha pou pou,
halafononga mo e fale'i ki he ngaahi ngaue fakaneesi mo e ma'uli
fakapolofesinale 'o fekau'aki mo e ngaue 'oku malu mo faka'efika;

- (j) tokanga'i 'a hono ma'u mai, sivi'i mo fakatotolo'i 'a e ngaahi fanongonongo mo e ngaahi launga fekau'aki mo e fanau ako, kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale akoako;
- (k) fokotu'u ha ngaahi penolo ke fakahoko ha ngaahi fakamaau fekau'aki mo e ngaahi fanongonongo kau ki he mo'ui lelei mo e fakahoko fatongia felave'i mo e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale mo e ngaahi fakamaau fekau'aki mo e ngaahi fanongonongo ki he mo'ui lelei 'o e fanau ako akoako;
- (l) 'ave 'a e ngaahi me'a 'oku felave'i mo e ngaahi tokanga pe ngaue mamafa fekau'aki mo e mo'ui lelei pe fakahoko fatongia ki he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia, Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei, Komiti Ngaue Fakavavevave pe Penolo Fakatotolo ke fakamāu'i ha me'a kau ki ha 'ulungaanga ta'efakapolofesinale pe anga ta'etaau fakapolofesinale felave'i mo e fanau ako, kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale akoako;
- (m) tokanga'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hono siofi mo e tokanga'i 'a e ngaahi tu'unga fakangatangata 'e malava ke hilifaki ki he fanau ako, kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale akoako 'a ia 'e ala fakahoko ko e ola 'o ha ngaahi fakamaau 'oku fakaha 'i he (k) mo e (l);
- (n) fale'i 'a e Minisita 'i ha fa'ahinga me'a felave'i mo e fanau ako, kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale akoako;
- (o) faka'ai'ai 'a e 'ilo 'a e kakai mo e kau ngaue ki he ngaahi fatongia 'o e Poate;
- (p) fakahoko ha me'a pē 'oku fiema'u pe 'aonga ki hono fakahoko lelei mo fe'unga 'o e fokotu'utu'u; mo
- (q) ha fatongia kehe 'oku 'oatu ki he Poate 'e he pe 'i he Lao ni.

6 Kau memipa 'o e Poate

- (1) Kuo pau ke kau 'i he Poate 'a e kau memipa ko eni –
- (a) 'Ofisa Neesi mo e Ma'uli Fakapolofesinale Pule (Sea);
- (b) Puleako 'o e Ako'anga Kuini Salote ki he Neesi mo e Kau Ngaue ki he Mo'ui;
- (c) Palesiteni pe fakafofonga 'o e Kautaha Neesi 'a Tonga;
- (d) Sisitā Ngaue Ma'olunga ki he Mo'ui 'a e Kakai;
- (e) Ma'uli Fakapolofesinale Ma'olunga, mei he Ngaahi Ngaue Fakafaito'o;
- (f) 'Ofisa Neesi Ma'olunga ki he Mo'ui, mei he Ngaahi Ngaue Fakafaito'o;
- (g) Neesi Ma'olunga mei he ngaue fakaneesi ki he Ngaahi Mahaki 'Ikai-Pihi, mei he Va'a ki Tu'a ki he Mo'ui 'a e Kakai;
- (h) Sea pe fakafofonga mei he Kosilio 'o e Ngaahi Siasi 'o Tonga;

- (i) Taha 'oku 'ikai fekau'aki mo e ngaue fakaneesi 'a ia kuo fili 'e he Minisita; mo
- (j) ha Fakafofonga Lao Ma'olunga kuo fili.
- (2) 'E ngofua ke fakakau mai 'e he Poate ha taha kehe mei he taimi ki he taimi ke ne fakahoko ha fale'i ki ha me'a 'oku lolotonga talanoa'i 'e he Poate.
- (3) Ko e teemi fokotu'u 'o e –
  - (a) 'Ofisa Neesi mo e Ma'uli Fakapolofesinale Pule pe memipa 'o e ngaue fakapule'anga kuo pau ke 'i he vaha'ataimi 'oku ne ngaue ai 'i he lakanga 'oku fakamahino pau 'i he kupu si'i (1)(a) mo e (1)(b); mo e
  - (b) memipa kuo fili 'i he kupu (5)(1) kuo pau ke ne ngaue 'i ha vaha'ataimi ko e ta'u 'e ua mei he 'aho 'o e fokotu'u pea kuo pau ke taau ke toe fili.
- (4) 'E ngofua ke kaniseli 'e he Minisita pe ko e Kautaha na'a ne fili 'a e memipa 'o ha memipa kuo fili, pea 'e ngofua ke fili ha taha 'e he Minisita pe ko e Kautaha na'a ne fili ke ne fetongi 'a e memipa ko ia ki he toenga taimi 'o e lakanga 'o e memipa ko ia.
- (5) 'E ngofua ke fakafisi ha memipa kuo fili 'aki hano 'oatu ha fanongonongo 'aho 'e 20 'i he tohi 'o e fakafisi ko ia ki he Poate pea 'e ngofua ke fili 'e he Minisita pe ko e Kautaha na'a ne fili ha taha kehe ki he toenga taimi 'o e lakanga 'o e memipa ko ia.
- (6) Kuo pau ke fakahoko 'e he Failesisita 'a e ngaahi fatongia 'o e Sekelitali 'o e Poate.

7 Failesisita

Kuo pau ke fokotu'u 'e he Minisita, mei he kau ngaue 'a e Potungau Mo'ui, ha Failesisita 'a ia kuo pau ke ne toe fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e Sekelitali 'o e Poate, mo e kau 'ofisa ko ia 'e fiema'u ki hono fakahoko 'a e Lao.

8 Vahe'i atu 'e he Poate

- (1) 'E ngofua ki he Poate mei he taimi ki he taimi ke ne vahe'i atu 'i he tohi ha taha 'o 'ene ngaahi fatongia, ngaahi ngafa pe ngaahi mafai ki he Failesisita.
- (2) 'E ngofua ke fakatatau ha vahe'i atu ki ha ngaahi tu'unga 'oku fakaha 'i he tohi 'o e vahe'i atu.
- (3) 'E ngofua ki he Poate 'i he tohi, ke fakata'e'aonga'i pe kaniseli ha vahe'i atu 'a ia na'e fakahoko 'i he kupu si'i (1).

9 Toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Failesisita

'E ngofua ki ha taha 'oku uesia lahi koe'uhi ko ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he Failesisita, 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 20 hili hono fanongonongo kiate ia 'a e tu'utu'uni, ke ne kole ki he Poate ke toe vakai'i 'a e tu'utu'uni 'o e Failesisita pea kuo pau ke fakapapau'i pe fakata'e'aonga'i 'e he Poate 'a e tu'utu'uni ko ia 'o e Failesisita.

10 Ngaahi founa ngaue mo e lipooti 'a e Poate

- (1) Kuo pau ke tauhi 'a e sila 'o e Poate 'e he Failesisita pea kuo pau ke sitapa ia 'e he Failesisita pe ha 'ofisa kehe kuo fakamafai'i totonu 'e he Poate ki he ngaahi tohi ngaue kuo fakamafai ke sila'i 'e he Poate.
- (2) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e ngaahi founa ngaue mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku pule'i 'aki 'ene ngaahi fakataha.
- (3) Kuo pau ke fakataha 'a e Poate 'oka fiema'u pea kuo pau ke ne lipooti ki he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui 'aki hono 'oatu 'a e Ngaahi Miniti 'o e Fakataha Poate.
- (4) Kuo pau ke teuteu'i fakata'u 'e he Poate ha lipooti 'o 'ene ngaahi ngaue lolotonga 'a e mahina 'e 12 kimu'a pea kuo pau ke fakahoko 'a e lipooti ko 'eni ki he Minisita.
- (5) Kuo pau ke fakaha 'e he Minisita 'a e lipooti 'i he kupu si'i (4) ki he Kapineti pea mo e Fale Alea fakata'u.

11 Faka'ataa mei he mo'ua

Kuo pau ko ha ngaue 'i he loto lelei, 'a e Minisita, Failesisita, sea pe ha memipa 'o e Poate 'e 'ikai ke fakamo'ulaloa'i ai 'a e taha ko ia ki ha fa'ahinga mo'ua.

KONGA III – KO E LESISITA MO E FAKAFO'OU 'A E LEISISITA 'O E KAU NEESI, KAU NEESI FAKAFAITO'O MO E KAU MA'ULI FAKAPOLOFESINALE

12 Ngaahi Lesisita

- (1) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e Lao ni, kuo pau ke tauhi 'e he Poate ha ngaahi vahe 'e nima 'o e lesisita 'o anga pehe ni –
  - (a) ha vahe 'o e lesisita ma'ae kau neesi;
  - (b) ha vahe 'o e lesisita ma'ae kau neesi fakafaito'o;
  - (c) ha vahe 'o e lesisita ma'ae kau ma'uli fakapolofesinale;
  - (d) ha vahe 'o e lesisita ma'ae fanau ako neesi akoako; mo

- (e) ha vahe 'o e lesisita ma'ae kau neesi mo e kau ma'uli fakapolofesinale 'ikai ngaue.
- (2) 'E ngofua ke tauhi 'a e lesisita mo hono ngaahi vahe 'i ha founa faka'elekitulonika.

13 Kole ke lesisita

Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e foomu 'a ia kuo pau ke fakahoko 'aki 'a e lesisita 'i he Lao ni.

14 Kole ke fakafaito'o 'a e lesisita

Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e lahi 'o e taimi mo e foomu 'a ia kuo pau ke fakahoko ai 'a e tohi kole ke fakafaito'o 'a e lesisita ke hoko ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale.

15 Taau ke lesisita

- (1) 'Oku taau ke lesisita ha taha ki he taha pe lahi ange 'o e ngaahi vahe 'o e lesisita kapau —
  - (a) 'oku ma'u 'e he taha ko ia 'a e ngaahi tohi fakamo'oni ako 'oku tali 'e he Poate ki he ngaahi taumu'a 'o e lesisita 'i he vahe taki taha 'o e lesisita;
  - (b) kuo 'osi fakakakato lelei 'e he taha ko ia —
    - (i) ha vaha'ataimi 'o ha ngaue na'e tokanga'i kapau 'e fiema'u 'e he Poate; pe
    - (ii) ha vakai pe sivi kapau 'e fiema'u 'e he Poate ke sivi'i 'aki 'a e tu'unga malava 'o e taha ko ia ke ne ngaue fe'unga mo malu 'i he ngaue ko ia;
  - (c) ko e taha ko ia ko ha taha 'oku taau ke ne ma'u lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale;
  - (d) 'oku 'ikai fakata'e'aonga'i 'a e taha ko ia 'i he Lao ni pe ha Lao 'i ha fonua kehe mei he'ene kole ke lesisita, pe lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale;
  - (e) 'oku fakakakato 'e he taha ko ia ha ngaahi fiema'u kehe ki he lesisita 'a ia 'oku fakaha 'i he ngaahi tu'unga fakapolofesinale ki he ngaue ki he mo'ui;
  - (f) 'oku malava 'a e taha ko ia 'o 'oatu ha fakamo'oni 'o ia; pea
  - (g) kuo totongi 'e he taha ko ia 'a e totongi kuo tu'utu'uni.
- (2) 'E ngofua ke fakafaikehekehe 'e he Poate 'a e tohi fakamo'oni ako felave'i 'oku 'uhinga ki ai 'a e kupu si'i (1)(a) 'i ha taimi ko e Poate –

- (a) 'oku ne fokotu'u atu ai ke fakangatangata 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku fakangofua ke fakahoko 'e he taha kole; pea
- (b) 'oku ne fiemalie ko e tohi fakamo'oni ako kuo fakafaikehekehe 'oku fe'unga –
  - (i) ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui ko ia; pea
  - (ii) ki he malu 'a e kakai.

16 Fe'unga ke lesisita

'E ngofua ke tu'utu'uni 'a e Poate 'oku 'ikai ko ha taha fe'unga ha taha ke ne ma'u lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kapau —

- (a) 'i he fakakaukau 'a e Poate, 'oku 'i ai ha faingata'a'ia 'a e taha ko ia 'a ia te ne uesia lahi 'a 'ene tu'unga malava ke ngaue 'i he ngaue ko ia 'o a'u ki ha tu'unga 'e hoko pe malava ke hoko ai ha fakatu'utamaki ki he malu 'a e kakai;
- (b) 'i hono fakakau 'a e hisitolia faihia 'o e taha ko ia 'o a'u ki he tu'unga 'oku felave'i mo e ngaue 'a e taha ko ia 'i he ngaue ko ia, ko e taha ko ia 'oku 'ikai, 'i he fakakaukau 'a e Poate, ko ha taha taau ke ngaue 'i he ngaue ko ia pe 'oku 'ikai lelei ia ma'ae kakai ke ngaue 'a e taha ko ia 'i he ngaue;
- (c) na'e lesisita kimu'a 'a e taha ko ia 'i ha lao felave'i pea 'i he lolotonga 'a e vaha'ataimi 'o e lesisita ko ia, na'e kamata'i ai ha ngaahi fakatonutonu 'oku fehoanaki mo e ngaahi fakatonutonu 'i he Konga V 'o e Lao ni, ki he taha ko ia ka 'oku te'eki ai ke aofangatuku;
- (d) 'i he fakakaukau 'a e Poate, ko e malava 'a e taha ko ia ke lea pe fetu'utaki 'i he lea faka-Pilitani pe faka-Tonga 'oku 'ikai fe'unga ia ke ngaue ai 'a e taha ko ia 'i he ngaue;
- (e) ko e lesisita 'o e taha ko ia 'oku lolotonga ta'ofi fakataimi pe kaniseli 'i ha fonua kehe 'i ha makatu'unga 'e malava ai ha sino fakafakamaau'anga 'o ta'ofi fakataimi pe kaniseli 'a e lesisita 'o ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i Tonga ni;
- (f) ko e natula, ngata'anga, vaha'ataimi mo e fakamuimui taha 'o ha ngaue kimu'a 'o e ngaue ko ia 'oku 'ikai fe'unga ia ke ne fakakakato 'a e ngaahi fiema'u kuo fakamahino pau 'i he ngaahi tu'unga 'oku felave'i mo e lesisita 'o ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale;
- (g) 'oku 'ikai a'usia 'e he taha ko ia ha fiema'u kehe 'i he ngaahi tu'unga fakapolofesinale ki he ngaue 'o fekau'aki mo e tu'unga taau 'o e ni'ihiki ko ia ke lesisita 'i he ngaue pe ke ngaue fe'unga mo malu 'i he ngaue ko ia; pe
- (h) 'i he fakakaukau 'a e Poate, ko e taha ko ia, 'i ha 'uhinga kehe 'oku —
  - (i) 'ikai ko ha taha fe'unga mo taau ke lesisita fakalukufua 'i he ngaue; pe

(ii) 'ikai malava ke ngaue lelei mo malu 'i he ngaue.

17 Ola 'o e lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale

Kuo pau ko ha taha kuo lesisita tonu 'i he taha pe lahi ange 'o e ngaahi lesisita ngaue ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o pe kau ma'uli fakapolofesinale kae 'ikai kau atu ki ai 'a e taha ako akoako pe ko e taha lesisita 'ikai ngaue, 'oku 'i ai 'a 'ene totonu ke ngaue'aki 'a e hingoa 'o e neesi, neesi fakafaito'o mo e pe ma'uli fakapolofesinale pea kuo pau ke 'i ai 'ene totonu ke ne fakahoko 'a e ngaue 'oku lesisita ai 'o fakatatau ki he Lao ni.

18 Ola 'o e lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'ikai ngaue

Kuo pau ko ha taha kuo lesisita tonu 'i he lesisita 'ikai ngaue ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale te nau ma'u 'a e totonu ke ngaue'aki 'a e hingoa 'o e neesi, neesi fakafaito'o mo e pe ma'uli fakapolofesinale kae 'ikai 'i ai ha'anau totonu ke fakahoko 'a e ngaue fakaneesi pe ma'uli fakapolofesinale.

19 Lesisita fakaangaanga

- (1) Kapau kuo kole ha taha ke lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale, 'e ngofua ki he Sea 'o e Poate, kapau 'oku ne fiemalie 'oku ma'u 'e he taha ko ia 'a e potu mo e taukei fe'unga 'oku fiema'u, pea ko e taha ko ia 'oku fe'unga ke lesisita, pea 'i hono totongi 'a e totongi kuo tu'utu'uni, ke ne foaki ki he taha ko ia ha tohi fakamo'oni 'o e lesisita fakaangaanga 'i he Foomu 2 'a ia 'oku tu'utu'uni 'i he Tepile.
- (2) Kapau kuo ma'u mai 'e ha taha ha tohi fakamo'oni 'o e lesisita fakaangaanga kuo pau ke lau 'a e taha ko ia 'oku ne lesisita 'i he Lao 'o a'u ki he —
  - (a) 'aho ko ia 'oku fakaha 'i he tohi fakamo'oni; pe
  - (b) 'aho ko ia 'amui 'e ngofua ke fokotu'u 'e he Poate,
'a ia kuo pau ko hono 'aho, ko fe pē 'ia kinaua, he'ikai toe tomui ange 'i he mahina 'e 3 hili hono foaki 'a e tohi fakamo'oni.
- (3) 'E ngofua ki he Poate, 'i ha fa'ahinga taimi pē kimu'a 'a e 'aho 'oku fakaha pe fokotu'u, ke kaniseli ha tohi fakamo'oni 'o e lesisita fakaangaanga.
- (4) 'I hono kaniseli 'o ha tohi fakamo'oni 'o e lesisita fakaangaanga, kuo pau he'ikai ke toe lau 'a e taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni 'oku lesisita.
- (5) Kapau 'oku lesisita ha taha kuo foaki ki ai ha tohi fakamo'oni 'o e lesisita fakaangaanga kimu'a 'a e 'aho 'oku fakaha pe fokotu'u 'o fakatatau ki he kupu

si'i (2), kuo pau ki he lesisita, tuku kehe 'oka tu'utu'uni kehe ange ki ai 'a e Poate, ke faka'aho mei hono foaki 'o e tohi fakamo'oni fakaangaanga.

20 Lesisita Fakataimi

'E ngofua ki he Failesisita, fakatatau ki hono tali 'e he Sea 'o e Poate, pea 'i hono fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e taha ko ia ke lesisita, ke ne lesisita ha kau neesi, kau neesi fakafaito'o pe kau ma'uli fakapolofesinale 'a ia kuo lesisita pehe 'i ha fonua kehe, 'o a'u ki he mahina 'e 3. Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e totongi 'e ala totongi ki ha lesisita fakataimi pehe.

21 Lesisita taumu'a makehe

- (1) 'E ngofua ke fokotu'u atu 'e he Minisita ki he Poate ke foaki ki ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'oku 'a'ahi mai ha lesisita taumu'a makehe, 'i he makatu'unga 'oku lelei ia ma'ae kakai ke fakahoko pehe.
- (2) Kuo pau ke fakakau 'e he Minisita 'i he fokotu'u atu 'a e vaha'ataimi 'oku kole ai 'a e lesisita.
- (3) Kuo pau ke foaki 'e he Poate 'i ha taimi pehe ha lesisita taumu'a makehe ka 'e ngofua ke ne hilifaki 'a e ngaahi tu'unga fakangatangata ko ia, 'o kau ki ai 'a e siofi mo e tokanga'i ko ia 'oku ne pehe 'oku fiema'u fakapotopoto.

22 Fakaha atu

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ha taha, ngata pē 'i ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale, te ne —
  - (a) fakafofonga'i pe te ne fakaha atu, mahino pe 'aki ha faka'uhinga, 'oku 'i ai 'ene totonu ke kau 'i he ngaue fakaneesi pe ma'uli fakapolofesinale;
  - (b) ngaue'aki ha faka'ilonga, sila, hingoa pe tu'uaki 'oku faka'uhinga ko e taha ko ia ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale; pe
  - (c) ngaue'aki 'a e hingoa neesi pe ma'uli fakapolofesinale pe ha fa'ahinga hingoa pe fakanounou tatau 'oku faka'uhinga kuo ne lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale.
- (2) Ka 'i ai ha taha te ne maumau'i 'a e kupu ni 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha tautea pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$10,000 pe ngaue popula 'i ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 5 pe fakatou'osi.

23 Kakano 'o e Ngaahi Lesisita

Kuo pau ke kau 'i he fakamatala ke fakahu 'i he lesisita 'o fekau'aki mo e taha taki taha 'oku lesisita 'i he Lao ni 'a e ngaahi me'a ko eni —

- (a) ko e hingoa 'o e taha ko ia;
- (b) ko e 'aho fa'ele'i 'o e taha ko ia;
- (c) ko e tu'asila fakapolofesinale 'o e taha 'i he Pule'anga ni pe, kapau 'oku 'ikai ha tu'asila fakapolofesinale 'o e taha ko ia, ko e 'api nofo'anga 'o e taha ko ia;
- (d) ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi fakamo'oni ako 'oku totonu ai 'a e taha ko ia ke lesisita;
- (e) ko e fika lesisita kuo vahe'i ki he taha ko ia;
- (f) ko e 'aho 'o e lesisita;
- (g) ha ngaahi faka'ilonga felave'i mo e ngaahi fakamo'oni ako mataotao;
- (h) ha ngaahi tu'unga fakangatangata pe ngaahi fiema'u kehe 'oku fakatatau ki ai 'a e lesisita 'o e taha ko ia; mo e
- (i) ngaahi fakaikiiki kehe, kapau 'oku 'i ai, 'o hangē ko ia 'oku tu'utu'uni.

24 Lesisita 'o e fanau ako

- (1) Kuo pau ki ha taha 'oku pule 'i ha taha fakahoko ngaue ako 'oku ne fakahoko ha polokalama ako kuo tali mo fakamafai'i ke ne fakaha ki he Failesisita 'a e ngaahi fakaikiiki 'o ha taha 'oku lesisita 'i he polokalama ako ko ia.
- (2) 'I hono ma'u mai 'a e ngaahi fakaikiiki 'o ha taha 'oku ne fakahoko ha polokalama ako kuo tali, pe kau 'i ha polokalama ako kuo tali, kuo pau ke lesisita 'e he Failesisita 'a e taha ko ia ko ha taha ako lesisita 'aki hono fakahu 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e taha ko ia 'i he vahe 'o e lesisita 'o e taha ako 'a ia 'oku tauhi 'e he Poate.
- (3) Kuo pau ke 'ikai tu'utu'uni 'e he Poate ke totongi 'e ha taha 'a e totongi lesisita ko ha taha ako.
- (4) 'I he vave taha 'e ala fakahoko hili hono lesisita ha taha ko ha taha ako lesisita, kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita ha fanongonongo tohi 'o e lesisita ki he taha fakahoko ngaue ako na'a ne 'omai 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e taha ako ko ia ki he Poate.
- (5) 'I he vave taha 'e ala fakahoko hili hono ma'u mai ha fanongonongo kuo lesisita ha taha ako, kuo pau ke 'oatu 'e he taha fakahoko ngaue ako ha fanongonongo tohi 'o e lesisita ki he taha ako.

25 Vaha'ataimi 'a e lesisita 'o e taha ako

Ko e vaha'ataimi 'o e lesisita ki ha taha ako —

- (a) 'oku kamata ia 'i he taimi 'oku lesisita ai 'a e taha ako; pea
- (b) 'oku ngata ia 'i he ngata'anga 'o e 'aho 'oku fakakakato ai 'e he taha ako 'a e, pe 'ikai ke toe lesisita 'i he, polokalama ako kuo tali.

26 Ke 'ave ha fanongonongo kapau 'oku ta'ofi fakataimi pe hilifaki ha tu'unga fakangatangata ki he lesisita 'o e taha ako

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni kapau, 'i ha fa'ahinga taimi pē, 'oku hoko ai ha taha 'o e ngaahi me'a ko 'eni —
- (a) ko e lesisita 'o ha taha ko ha taha ako 'i he Lao ni 'oku ta'ofi fakataimi;
  - (b) 'oku hilifaki ha tu'unga fakangatangata ki he lesisita 'o ha taha ko ha taha ako 'i he Lao ni pe ko e tu'unga fakangatangata 'a ia 'oku fakatatau ki ai 'a e lesisita 'o ha taha 'oku liliu pe to'o ia; pe
  - (c) 'oku tali 'e he Poate ha fuakava mei ha taha 'a ia ko ha taha ako.
- (2) Kuo pau ki he Poate, 'i he vave taha 'e ala fakahoko hili 'a e hoko 'o e me'a ko ia, ke 'ave ha fanongonongo tohi 'o e me'a 'oku hoko ki he taha fakahoko ngaue ako 'a ia 'oku to'o ai 'e he taha ko ia 'a e polokalama ako kuo tali.
- (3) Kapau 'oku 'ave ki ha taha fakahoko ngaue ako ha fanongonongo fekau'aki mo ha taha, kuo pau ki he taha fakahoko ngaue ako, 'i he vave taha 'e ala fakahoko hili hono ma'u mai 'a e fanongonongo, ke ne 'ave ha fanongonongo 'o e me'a 'oku hoko ki ha sino 'oku ne lolotonga fakahoko ha ako ngaue ko e konga 'o e polokalama ako kuo tali.

27 Lipooti ki he Poate 'a e ngata 'o e tu'unga ko ha taha ako

'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni kapau —

- (a) 'oku fakakakato 'e ha taha ako, pe ngata 'a 'ene lesisita 'i ha polokalama ako kuo tali ki ha ngaue ki he mo'ui 'a ia 'oku fakahoko 'e ha taha fakahoko ngaue ako; pe
- (b) 'oku fakakakato 'e ha taha ako, pe ngata 'a 'ene fakahoko 'a e ako ngaue fakafaito'o 'i ha ngaue ki he mo'ui 'a ia na'e fokotu'utu'u 'e ha taha fakahoko ngaue ako;
- (c) ko e taha fakahoko ngaue ako kuo pau ke ne 'ave ha fanongonongo tohi 'a e ngata 'o e lesisita 'o e taha ako 'i he polokalama ako, pe ke fakahoko 'a e ako ngaue fakafaito'o, ki he Poate 'i loto 'i he 'aho 'e 60 'o 'ene hoko; pe
- (d) 'i hono ma'u mai 'o ha fanongonongo 'i he kupu (44), kuo pau ke to'o 'e he Failesisita 'a e hingoa 'o e taha lesisita mei he lesisita.

28 Fakafo'ou 'o e totongi lesisita

- (1) Kuo pau ki he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kotoa pē, 'i he pe kimu'a 'i he 'aho 31 'o 'Okatopa 'o e ta'u taki taha 'a ia ko e 'aho 'i he kupu ni 'oku ui ia ko e "'aho kuo tu'utu'uni"' ke ne totongi ki he Failesisita ha totongi tohi 'a ia kuo fokotu'u 'e he Poate ki he ta'u 'o kamata 'i he 'uluaki 'aho 'o Sanuali 'o e ta'u 'e taha hili 'a e 'aho kuo tu'utu'uni.

- (2) Kuo pau ke 'oatu 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'a e ngaahi fakaikiiki 'o 'ene tu'asila ke fakahu ki he lesisita mo e ngaahi fakaikiiki kehe ko ia 'e ala tu'utu'uni.
- (3) Kapau he'ikai totongi 'e he taha ko ia 'a e totongi fakafaito'o 'o e lesisita 'oku lave ki ai 'a e kupu si'i (1) 'i he pe kimu'a 'i he 'aho kuo tu'utu'uni 'i ha ta'u, kuo pau ke fanongonongo 'e he Poate ki he taha ko ia 'aki ha tohi 'o fakatu'asila ki ai 'i he tu'asila 'oku ha 'i he lesisita totonu kapau 'e 'ikai totongi 'a e totongi fakafaito'o 'o e lesisita kimu'a 'i he ngata'anga 'a e 'uluaki 'aho ngaue 'o e ta'u fakatohimahina hoko kuo pau ke to'o 'a e hingoa 'o e taha ko ia mei he lesisita 'o kamata 'i he 'aho hono hoko.
- (4) Kapau kuo to'o 'a e hingoa 'o ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale mei he lesisita 'i he kupu ni, kuo pau ki he Poate, 'i ha tohi kole 'i he tohi pea 'i ha'ane fiemalie 'oku taau 'a e taha ko ia ke fakafaito'o 'a e lesisita, ke toe fokotu'u 'a e hingoa 'o e taha ko ia ki he lesisita 'i hano totongi 'a e totongi fakafaito'o 'o e lesisita na'e te'eki ke totongi mo ha totongi fakafoki kuo fokotu'u 'e he Poate.

29 Ngaahi fiema'u ki he fakafaito'o 'o e lesisita

- (1) 'E ngofua ke kole 'e ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo lesisita ki he Poate ke fakafaito'o 'enau lesisita.
- (2) Kuo pau ke fakahoko 'a e tohi kole ki he fakafaito'o 'o e lesisita 'o ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo lesisita 'o 'ikai toe tomui ange 'i he 'uluaki 'aho ngaue 'o e ta'u fakatohimahina hoko hili 'a e taimi na'e totonu ke fakafaito'o ai 'enau lesisita.
- (3) Kuo pau ko e tohi kole ki he fakafaito'o 'o e lesisita ke –
  - (a) 'i he foomu kuo tali 'e he Poate;
  - (b) 'oatu fakataha 'aki mo e totongi felave'i;
  - (c) 'oatu fakataha 'aki mo e fakamatala fakata'u 'oku fiema'u; pea
  - (d) ke 'oatu fakataha 'aki mo ha fakamatala kehe 'oku fiema'u fakapotopoto 'e he Poate.

30 Fakamatala fakata'u 'oku fiema'u ki he fakafaito'o

- (1) Kuo pau ke kau pe 'oatu fakataha 'aki ha tohi kole ke fakafaito'o 'a e lesisita mo ha fakamatala 'oku kau ki ai 'a e ngaahi me'a ko eni –
  - (a) ha fakaha 'a e taha kole ko e –
    - (i) taha kole 'oku 'ikai 'i ai ha'ane faingata'a'ia;
    - (ii) taha kole kuo ne fakakakato 'a e fakamuimui taha 'o e ngaahi fiema'u fakangaue 'oku fakaha 'i he tu'unga kuo tu'utu'uni ma'ae neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale;

- (iii) kuo fakakakato 'e he taha kole 'a e ako fakalalakaka fakapolofesinale hokohoko atu 'a ia na'e tu'utu'uni ke fakahoko 'e he taha kole lolotonga 'a e vaha'ataimi lesisita kimu'a 'a e taha kole; pea
- (iv) kuo sivi'i 'e he taha kole ia 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga fakapolofesinale felave'i pea 'oku tui kuo ne fakakakato 'a e ngaahi tu'unga ko ia pe kuo ne fakahoko 'a e ngaahi sitepu ke fakafo'ou ai 'ene 'ilo pe ngaahi taukei ke fakapapau'i 'oku ne fakakakato 'a e ngaahi tu'unga;
- (b) ngaahi fakaikiiki 'o ha liliu 'i he hisitolia faihia 'a e taha kole 'a ia na'e hoko lolotonga 'a e vaha'ataimi lesisita kimu'a 'a e taha kole;
- (c) kapau na'e to'o pe tapui 'a e totonu 'o e taha kole ke ngaue 'i ha falemahaki pe ha feitu'u 'e taha 'a ia 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui lolotonga 'a e vaha'ataimi lesisita kimu'a 'a e taha kole koe'uhi ko e 'ulungaanga, fakahoko fatongia fakapolofesinale pe mo'ui lelei 'a e taha kole, ko e ngaahi fakaikiiki 'a hono to'o pe tapui 'a e totonu ke ngaue;
- (d) ngaahi fakaikiiki 'o ha launga kuo fakahoko fekau'aki mo e taha kole ki ha ma'u mafai lesisita pe ha sino 'e taha 'oku 'i ai hono ngaahi fatongia felave'i mo e ngaahi ngaue fakapolofesinale 'oku fakahoko 'e he kau ngaue ki he mo'ui pe ko e pule'i 'o e kau ngaue ki he mo'ui; pe
- (e) ha fakamatala kehe 'oku fiema'u 'e ha tu'unga fakapolofesinale kuo tali.
- (2) 'Oku 'ikai ngaue'aki 'a e ngaahi fiema'u fakamatala fakata'u ko eni ki ha taha kole 'a ia 'oku kole ki he fakafo'ou 'o e lesisita 'ikai ngaue.
- (3) 'E ngofua ke fakahoko ha 'atita fakatu'upakē 'o e ngaahi fakamatala fakata'u ko eni ke toe vakai'i 'a e fakamo'oni 'a ia 'oku makatu'unga ai.
- (4) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Poate ha ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi founa ngaue 'oku fiema'u ke 'omi ai ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ke tatau mo e ngaahi fiema'u 'i he fakamatala fakata'u kimu'a pea foaki 'a e fakafo'ou 'o e lesisita.
- (5) Kuo pau ke fakahoko fakavavevave 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'i he kupu si'i (4) koe'uhi ke fakasi'isi'i 'a e toloi 'i hono fakafo'ou 'o e lesisita.

31 To'o mei he lesisita 'o e kau neesi, kau neesi fakafaito'o pe kau ma'uli fakapolofesinale

- (1) Hili ha faka'eke'eke tonu, 'o hange ko ia 'oku hā 'i he Konga V, 'e ngofua ke fekau 'e he Poatu ke to'o 'a e hingoa mo e ngaahi fakaikiiki kehe 'o ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale mei he lesisita kapau –
- (a) kuo fakahalaia'i 'a e taha ko ia ki ha hia 'i he Lao ni pe 'i ha lao kehe felave'i mo e ngaahi faito'o;

- (b) kuo ma'u 'e he taha ko ia 'a e lesisita 'aki 'a e kākā pe fakafofonga loi;
  - (c) ko e tu'unga taau na'e makatu'unga ai hono foaki 'o e lesisita 'oku toe to'o pe kaniseli 'e he ma'u mafai na'a ne foaki ia;
  - (d) 'oku halaia 'a e taha ko ia ki ha 'ulungaanga fakapolofesinale 'oku ta'efakafiemalie pe anga ta'etaau fakapolofesinale 'a ia, 'i he hili 'a hono faka'eke'eke tonu 'e he Poate, 'oku aofangatuku 'oku 'ikai fe'unga 'a e taha ko ia ke hoko ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale; pe
  - (e) kuo to'o 'a e hingoa 'o e taha ko ia mei ha lesisita 'o e kau neesi, kau neesi fakafaito'o pe kau ma'uli fakapolofesinale 'i ha fonua 'e taha koe'uhi ko hono fakahalaia'i ia ki he 'ulungaanga fakapolofesinale 'oku ta'efakafiemalie pe anga ta'etaau fakapolofesinale.
- (2) 'E ngofua ke to'o fakataimi 'a e lesisita 'o ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'o fakatatali ki ha ngaahi fakatotolo mo e fakatotolo tautea.

KONGA IV – NGAHI TU'UNGA, NGAHI TU'UTU'UNI MO E NGAHI FAKAHINOHINO

32 Ngaahi tu'unga ki hono lesisita 'o e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale

'Oku fiema'u ke fa'u 'e he Poate ha ngaahi tu'unga 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni –

- (a) ngaahi me'a fekau'aki mo e hisitolia faihia 'o e kau tohi kole ke lesisita 'i he ngaue, mo e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale mo e fanau ako kuo lesisita 'e he Poate, 'o kau ki ai, 'a e ngaahi me'a ke vakai'i 'i hono fakakaukau'i pe 'oku fekau'aki 'a e hisitolia faihia 'o e taha ko ia mo hono ngaue'i 'a e ngaue;
- (b) ngaahi fiema'u ke hokohoko atu ai 'a e fakalalakaka fakapolofesinale ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale kuo lesisita;
- (c) ngaahi fiema'u ki he potoi lea faka-Pilitania mo e faka-Tonga 'oku fiema'u ki ha taha kole ki he lesisita ke taau ki he lesisita;
- (d) ngaahi fiema'u felave'i mo e natula, ngata'anga, vaha'ataimi mo e fakamuimui taha 'o ha ngaue'i kimu'a 'o e ngaue ko ia 'e he kau tohi kole ke lesisita 'i he ngaue;
- (e) ko e tu'unga mo'ui lelei fakaesino mo faka'atamai 'o e –
  - (i) kau tohi kole ke lesisita 'i he ngaue; mo e
  - (ii) kau neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo lesisita mo e fanau ako; mo

- (f) ha me'a kehe 'oku felave'i mo e tu'unga taau 'o ha taha ke lesisita 'i he ngaue pe ko e fe'unga 'a e ni'ihi ko ia ke ngaue lelei mo malu 'i he ngaue.

33 Ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino

'E ngofua ke fa'u mo tali 'e he Poate ha ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino –

- (a) ke 'oatu ai ha halafononga ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale 'oku ne lesisita; pea
- (b) fekau'aki mo e ngaahi me'a kehe felave'i mo hono fakahoko hono ngaahi fatongia.

34 Femahino'aki fekau'aki mo e ngaahi tu'unga, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino fakalesisita

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Poate 'oku femahino'aki mo e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale 'o kau ki hono fa'u 'a e tu'unga pe ha tu'utu'uni pe fakahinohino fakalesisita 'i he Lao ni.

35 Ngaue'aki 'o e ngaahi tu'unga, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino fakalesisita 'i he ngaahi fakatonutonu ki he mo'ui lelei, fakahoko fatongia pe ngaue

Ko ha tu'unga fakalesisita kuo tali ki ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale, pe ko ha tu'utu'uni pe fakahinohino kuo tali 'e he Poate, 'oku malava ke fakahu ia 'i he ngaahi fakatonutonu 'i he Lao ni ki ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo lesisita 'e he Poate ko e fakamo'oni 'o e me'a 'oku hoko ko e 'ulungaanga fakapolofesinale pe ngaue ma'ae ngaue ki he mo'ui.

KONGA V – TOKANGAEKINA 'O E FAKATU'UTAMAKI KI HE MALU 'A E KAKAI – NGAahi FANONGONONGO MO E NGAahi LAUNGA KI HE FAKAHOKO FATONGIA, MO'UI LELEI MO E 'ULUNGAANGA

36 Pule'i 'o e fanongonongo mo e ngaahi launga

- (1) Kuo pau ke 'i ai 'a e ngaahi halanga 'e tolu ki hono pule'i 'a e ngaahi launga fekau'aki mo e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale.
- (2) Kuo pau ke pule'i 'e he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia 'a e ngaahi fanongonongo fekau'aki mo e ngaahi me'a ki he mo'ui lelei mo e fakahoko

fatongia pea kuo pau ke pule'i 'e he Komiti Ngaue Fakavavevave mo e Penolo
Fakatotolo 'a e ngaahi me'a kau ki he launga mo e ngaahi mo e 'ulungaanga.

37 Ko hai 'e ngofua ke ne fakahoko ha fanongonongo pe launga

'E ngofua ki ha sino pe ha taha 'oku ne tui 'oku 'i ai ha makatu'unga 'a ia 'e ala
fakahoko ai ha fanongonongo pe launga 'oku 'i ai 'o felave'i mo ha neesi, neesi
fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo lesisita pe ko ha taha ako, ke ne
fanongonongo ki he Failesisita.

38 Fakahoko 'o e ngaahi fanongonongo pe ngaahi launga fekau'aki mo e kau neesi, kau neesi fakafaito'o pe kau ma'uli fakapolofesinale

- (1) 'E ngofua ke fakahoko 'e ha taha ha fanongonongo pe launga 'i he lea pe 'i he
tohi ki he Failesisita 'i he ngaahi makatu'unga ko eni –
  - (a) ko e 'ulungaanga fakapolofesinale 'a e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli
fakapolofesinale 'oku, pe 'e ala, 'i ha tu'unga ma'ulalo ange mei he me'a
ko ia 'oku fiema'u fakapotopoto meiate kinautolu 'e he kakai pe ko
honau ngaahi kaungā ngaue fakapolofesinale;
  - (b) ko e 'ilo, pote'i ngaue pe faitu'utu'uni 'oku ma'u, pe ko e tokanga 'oku
ngaue'aki 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i he
fakahoko 'enau ngaue 'oku, pe 'e ala, ma'ulalo ange 'i he tu'unga 'oku
fiema'u fakapotopoto;
  - (c) ko e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'oku 'ikai, pe
'oku ala 'ikai hoko, ko ha taha taau ke ma'u lesisita 'i he ngaue ki he
mo'ui;
  - (d) ko e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'oku 'i ai, pe ala
'i ai, ha'ane faingata'a'ia kau ki he mo'ui lelei;
  - (e) ko e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo ne, pe
malava ke ne, maumau'i 'a e Lao ni;
  - (f) ko e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo ne, pe
malava ke ne, maumau'i ha tautea 'o e lesisita 'a e neesi, neesi
fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale pe ko ha fuakava kuo 'oatu 'e he
nesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ki he Poate; pe
  - (g) ko e lesisita 'a e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale na'e,
pe malava ke, ma'u ta'etotonu koe'uhi na'e 'oatu 'e he neesi, neesi
fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale pe ha taha kehe ki he Poate ha
fakamatala pe ha tohi ngaue na'e loi pe takihala 'i ha fakaikiiki
mahu'inga.
- (2) Kuo pau ke fakakau 'i ha fanongonongo pe launga 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e
makatu'unga 'a ia 'oku fakahoko ai.

- (3) Kuo pau ke lekooti 'e he Failesisa 'a e fakamatala kuo fakahoko 'i he lea, kapau 'oku fakahoko 'a e launga 'i he lea.

39 Fakahoko 'o e ngaahi fanongonongo pe ngaahi launga fekau'aki mo e fanau ako akoako

'E ngofua ke fakahoko ki he Poate ha fanongonongo pe launga fekau'aki mo ha fanau ako akoako 'i he ngaahi makatu'unga –

- (a) kuo faka'ilo 'a e taha ako ki ha hia, pe kuo fakahalai'a'i pe ma'u ia 'oku ne halaia ki ha hia, 'oku ala tautea ki he ngaue popula 'i ha vaha'ataimi ko e mahina 'e 12 pe lahi ange;
- (b) ko e taha ako 'oku 'i ai, pe 'e ala 'i ai, hano faingata'a'ia;
- (c) ko e taha ako kuo ne, pe 'e ala ke ne, maumau'i ha tu'unga fakangatangata 'o e lesista 'a ha taha ako pe ko ha fuakava kuo 'oatu 'e he taha ako ki he Poate; pe
- (d) ko e taha ako 'oku 'ikai, pe 'ikai malava ke ne hoko, ko ha taha taau ke ma'u lesisita 'i he ngaue ki he mo'ui.

40 Malu'i mei he mo'ua 'a e ni'ihii 'oku nau fakahoko 'a e fanongonongo pe launga pe 'oatu 'a e fakamatala

- (1) Ka 'i ai ha sino pe ha taha 'i he loto lelei –
- (a) te ne fakahoko ha fanongonongo pe launga 'i he Lao ni; pe
  - (b) 'oatu 'a e fakamatala 'i hono fakahoko 'o ha fakatotolo pe koe'uhi ko ha taumu'a 'e taha 'i he Lao ni ki ha taha 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'i he Lao ni,

ko e sino pe taha ko ia 'oku 'ikai ala mo'ua, fakasivile, 'i ha hia pe koe'uhi ko ha ngaue fakapule, ki hono 'oatu 'a e fakamatala.

- (2) Ko hono fakahoko 'a e fanongonongo pe 'oatu 'a e fakamatala 'oku 'ikai hoko ai hano maumau'i 'o e tu'utu'uni pe ngaahi 'efika fakapolofesinale pe ko ha mavahe mei he ngaahi tu'unga 'o e 'ulungaanga fakapolofesinale kuo tali.
- (3) 'Oku 'ikai ala mo'ua 'a e taha ko ia ki he lau'ikovi'i koe'uhi ko hono fakahoko pe 'oatu 'a e fakamatala.
- (4) Ko e malu'i 'oku 'oatu ki ha taha 'i he kupu ni 'oku a'u atu ki ha –
  - (a) taha na'a ne, 'i he loto lelei, 'oatu ki he taha ko ia ha fakamatala 'i he makatu'unga 'a ia na'e fakahoko ai 'a e fanongonongo pe launga pe na'e 'oatu 'aki 'a e fakamatala; mo e
  - (b) taha na'a ne, 'i he loto lelei, tokanga kehe ange 'i hono fakahoko 'o e fanongonongo pe 'oatu 'o e fakamatala.

41 Founga ngaue ki hono sivi'i 'i hono ma'u mai ha fanongonongo pe launga

- (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita ha fanongonongo pe launga ki he Poate.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate ke 'oatu 'e he taha fanongonongo pe taha launga ha toe ngaahi fakaikiiki 'o e launga pea 'e ngofua ke ne fakahoko 'a e ngaahi faka'eke'eke kimu'a fekau'aki mo e fanongonongo pe launga 'i he'ene pehe 'oku taau.
- (3) Kuo pau ke fakaha 'e he Poate ki he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'a ia 'oku fakahoko ki ai 'a e fanongonongo pe launga 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e fanongonongo pe launga pea fakaafe'i 'a e taha ko ia ke ne fakahoko, 'i loto 'i he 'aho 'e 30 mei hono ma'u mai 'o e fanongonongo pe launga, 'a 'ene ngaahi tali ki he Poate fekau'aki mo e launga 'i he'ene pehe 'oku taau.
- (4) Kuo pau ke fakahoko 'e he Poate ha sivi, 'i loto 'i he 'aho 'e 30 mei hono ma'u mai 'o ha fanongonongo pe launga, pe 'oku felave'i 'a e me'a ko ia ki he mo'ui lelei pe fakahoko fatongia 'a ha neesi, neesi fakafaito'o, ma'uli fakapolofesinale pe ko e mo'ui lelei 'a ha taha ako akoako.
- (5) Kuo pau ke fakahoko 'e he Poate ha sivi, 'i loto 'i he 'aho 'e 30 mei hono ma'u mai 'o ha fanongonongo pe launga, pe ko e fanongonongo pe launga 'oku kaunga ki he ngaue ko ia 'o ha taha ako, ha neesi, ha neesi fakafaito'o pe ko ha ma'uli fakapolofesinale akoako.

PENOLO SIVI KI HE FAKAHOKO FATONGIA

42 Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia

'Oku fokotu'u heni 'a e Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia 'e he Poate.

43 Kau memipa 'o e Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia

- (1) Kuo pau ke kau 'i he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia 'a e kau memipa ko eni –
  - (a) ha Tiuta Ma'olunga mei he Ako'anga Kuini Salote ki he Neesi mo e Kau Ngaue ki he Mo'ui;
  - (b) ha Neesi fakafaiako mei he mala'e felave'i 'o e ngaue; mo
  - (c) ha memipa 'o e Poate 'a ia ko ha neesi kuo lesisita.
- (2) Kuo pau ke fokotu'u 'e he Poate 'a e kau memipa 'o e Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia ki ha vaha'ataimi ko e ta'u 'e ua mei he 'aho 'o e fokotu'u pea 'e ala taau ke toe fokotu'u.

44 Ngaahi Fatongia mo e Founa Ngaue ke ngaue ai ki ha fanongonongo fakahoko fatongia

- (1) Kapau 'i he sivi 'o ha launga pe fanongonongo 'i he kupu ni, 'oku pehe ai 'e he Poate ko e me'a ko ia 'oku tefito ko ha me'a fekau'aki mo e fakahoko fatongia 'a e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale, 'e tuku atu leva 'a e me'a ko ia ki he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia 'a ia kuo fokotu'u 'e he Poate.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia ha sivi fakahoko fatongia tau'ataina 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale pea 'e malava ke ne fekau'i ha tohi ngaue pe ni'ihiki ke 'oatu ha fakamatala felave'i mo e fakahoko fatongia 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i he'ene pehe 'oku taau.
- (3) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he penolo sivi fakahoko fatongia 'a e ngaahi ola ko eni –
  - (a) 'oku 'ikai toe fiema'u ha ngaue ki ai;
  - (b) kuo pau ke fakahoko 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ha toe ngaue fakataukei fakafaito'o kuo fakamahino pau;
  - (c) kuo pau ke fakahoko 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ha toe ako kuo fakamahino pau;
  - (d) kuo pau ke hilifaki ha ngaahi tu'unga fakangatangata ki he ngaue 'a e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ki ha vaha'atami kuo fakamahino pau kimu'a 'a hono toe sivi'i;
  - (e) ke tu'utu'uni ki he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale ke lipooti 'i he tu'unga 'o 'ene ngaue 'i hono tu'utu'uni 'e he Penolo;
  - (f) ke 'ave 'a e me'a ko ia ki ha penolo sivi ki he mo'ui lelei; pe
  - (g) ke toe fakakalalasi 'a e me'a ko ia ko ha me'a faka'ulungaanga pea 'ave fakafoki ki he Poate ke fakatotolo'i ko ha me'a pehe.
- (4) 'E lau 'a e 'ikai faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e penolo sivi ki he fakahoko fatongia ko e 'ulungaanga ta'efakapolofesinale.
- (5) Kuo pau ke fakataha mo vakai'i 'e he penolo sivi ki he fakahoko fatongia 'a e fanongonongo pe launga 'i he vave taha 'e ala lava.
- (6) 'E tokangaekina 'e he Failesisita hono tauhi ha ngaahi tu'utu'uni siofi mo fakalipooti pea mo hono lipooti 'a e ngaahi me'a ko eni ki he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia.

PENOLO SIVI KI HE MO'UI LELEI

45 Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei

'Oku fokotu'u heni 'a e Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei 'e he Poate.

46 Kau memipa 'o e Penolo Sivi ki he Mo'ui

- (1) Kuo pau ke kau 'i he Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei 'a e kau memipa ko eni –
  - (a) ha 'ofisa fakafaito'o ma'olunga;
  - (b) ha supavaisa fakavavevave; mo
  - (c) ha memipa 'o e Poate 'a ia ko ha Neesi kuo lesisita.
- (2) Kuo pau ke fokotu'u 'e he Poate 'a e kau memipa 'o e Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei ki ha vaha'ataimi ko e ta'u 'e ua mei he 'aho 'o e fokotu'u pea 'e malava ke ne taau ke toe fokotu'u.

47 Ngaahi fatongia mo e Founga Ngaue ke ngaue ai ki ha fanongonongo ki he mo'ui lelei

- (1) Kapau 'i he sivi 'o ha launga pe fanongonongo 'i he kupu 44, 'oku pehe 'e he Poate ko e me'a ko ia 'oku tefito ko ha me'a fekau'aki mo e mo'ui lelei 'o e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, 'e tuku atu leva 'a e me'a ko ia ki ha Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei 'a ia kuo fokotu'u 'e he Poate.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei ha sivi tau'ataina ki he mo'ui lelei 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale pea 'e ngofua ke ne fekau'i ha tohi ngaue pe ni'ihiki ke 'oatu 'a e fakamatala felave'i mo e mo'ui lelei 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i he'ene pehe 'oku taau.
- (3) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei 'a e ngaahi ola ko eni –
  - (a) 'oku 'ikai toe fiema'u ha ngaue;
  - (b) kuo pau ke tuku atu 'a e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ki ha ngaahi ngaue mataotao ki he hokohoko atu 'o e faito'o;
  - (c) kuo pau ke hilifaki ha ngaahi tu'unga fakangatangata ki he ngaue 'a e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ki ha vaha'ataimi kuo fakamahino pau kimu'a hono toe sivi'i;
  - (d) ke tu'utu'uni ki he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ke ne lipooti 'i he tu'unga 'o 'ene ngaue 'i hono tu'utu'uni 'e he Penolo;

- (e) ke tuku atu 'a e me'a ko ia ki he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia; pe
- (f) ke toe fakakalalalasi 'a e me'a ko ia ko ha me'a faka'ulungaanga pea 'ave fakafoki ki he Poate ke fakatotolo'i ko e me'a pehe.
- (4) 'Oku lau 'a e 'ikai faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia ko ha 'ulungaanga ta'efakapolofesinale.
- (5) Kuo pau ke fakataha mo vakai'i 'e he Penolo Sivi ki he Fakahoko Fatongia 'a e fanongonongo pe launga 'i he vave taha 'e ala lava.
- (6) 'E tokangaekina 'e he Failesisita hono tauhi ha ngaahi tu'utu'uni siofi mo fakalipooti pea mo hono lipooti 'a e ngaahi me'a ko eni ki he Penolo Sivi ki he Mo'ui Lelei.

48 Founga ngaue ke ngaue ai ki ha me'a faka'ulungaanga

- (1) 'I he hili 'o ha sivi 'oku fekau'aki 'a e fanongonongo pe launga mo ha 'ulungaanga ta'efakapolofesinale pe anga ta'etaau 'o ha taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, kuo pau ke tu'utu'uni leva 'e he Poate pe 'oku hoko 'a e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ko ia ko ha fakatu'utamaki ki he malu 'a e kakai 'o kapau 'oku kei hokohoko atu pē 'ene ngaue lolotonga 'a e fakatotolo.
- (2) Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga fakapotopoto ke pehe ai 'e he Poate ko e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako 'oku hoko ko ha fakatu'utamaki ki he malu 'a e kakai, kuo pau ke nau tuku atu leva 'a e me'a ko ia ki he Komiti Ngaue Fakavavevave, koe'uhi kae malava ke hilifaki 'a e ngaahi tautea fakapotopoto ki he ngaue 'a e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, kae kei tauhi pē 'a e malu 'a e kakai 'i he lolotonga 'a hono fakatotolo'i 'a e launga.
- (3) Kapau 'oku pehe 'e he Poate 'oku 'ikai ke hoko 'a e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, ko ha fakatu'utamaki ki he malu 'a e kakai, 'e ngofua ke nau hoko atu ki he fakatotolo.

KOMITI NGAUE FAKAVAVEVAVE

49 Komiti Ngaue Fakavavevave

'Oku fokotu'u heni 'a e Komiti Ngaue Fakavavevave 'e he Poate.

50 Kau memipa 'o e Komiti Ngaue Fakavavevave

- (1) Kuo pau ke kau 'i he Komiti Ngaue Fakavavevave 'a e kau memipa ko eni –
  - (a) ha Fakafofonga Lao Ma'olunga kuo fili;

- (b) ha memipa kuo fili 'o e Poate ki he Kau Toketa, Kau Ngaue ki he Nifo mo e Kau Ngaue ki he Mo'ui;
  - (c) ha 'Ofisa Neesi Ma'olunga mālōlō kuo fili; mo
  - (d) ha taha kuo fili 'oku 'ikai fekau'aki mo e ngaue fakaneesi ka 'oku 'i ha tu'unga lelei 'i he komiuniti.
- (2) Kuo pau ke fokotu'u 'e he Poate 'a e kau memipa 'o e Komiti Ngaue Fakavavevave ki ha vaha'ataimi ko e ta'u 'e ua mei he 'aho 'o e fokotu'u pea kuo pau ke ne taau ke toe fokotu'u.

51 Komiti Ngaue Fakavavevave

- (1) Kuo pau ke hoko 'a e Komiti Ngaue Fakavavevave ko e komiti tu'uma'u tau'ataina mei he Poate.
- (2) Ko e ngaue fakavavevave, 'i he'ene felave'i mo ha taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako 'oku 'uhinga ia –
- (a) ki he ta'ofi fakataimi, pe hilifaki ha tu'unga fakangatangata ki he lesisita 'o e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako; pe
  - (b) ki hono tali 'o ha fuakava mei he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako; pe
  - (c) ko hono tali 'a e tukulolo 'a e lesisita 'o e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako.
- (3) 'E ngofua ke fakahoko 'e ha Komiti Ngaue Fakavavevave ha ngaue fakavavevave felave'i mo ha taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako pe taha ako kuo lesisista 'e he Poate kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga fakapotopoto ke ne tui ai –
- (a) 'o makatu'unga 'i he 'ulungaanga, fakahoko fatongia pe mo'ui lelei 'o ha taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, pea hoko 'a e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ko ha fakatu'utamaki lahi ki ha ni'ihi pea 'oku fiema'u ke fakahoko ha ngaue fakavavevave ke malu'i ai 'a e mo'ui mo e malu 'a e kakai pe kuo ne, pe ngalingali kuo ne, maumau'i ha tautea ki he'enu lesisita pe ha fuakava kuo 'oatu 'e he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ki he Poate pea 'oku fiema'u ia ke fakahoko ha ngaue fakavavevave ke malu'i 'a e mou'i mo e malu 'a e kakai;
  - (b) ko e lesisita 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale na'e ma'u 'i he founga ta'etotonu koe'uhi na'e 'ave 'e he neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale pe ko ha taha kehe ki he Poate ha fakamatala pe ha tohi ngaue na'e loi pe takihala 'i ha fakaikiiki mahu'inga; pe

- (c) ko e lesisita 'o e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako kuo 'osi kaniseli pe ta'ofi fakataimi ia 'i he lao 'o ha fonua kehe.
- (4) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Poate ha ngaue fakavavevave 'oku kau ki ai 'a hono ta'ofi fakataimi, pe hilifaki ha tu'unga fakangatangata ki he lesisita 'o e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, 'o kapau pē kuo fakakakato 'e he Poate 'a e founa ngaue ki he fakaha 'o e tupu'anga.

52 Founa Ngaue ki he fakaha 'o e tupu'anga

- (1) Kapau 'oku fokotu'u atu 'e he Komiti Ngaue Fakavavevave ke fakahoko ha ngaue fakavavevave 'oku kau ki ai 'a e ta'ofi fakataimi, pe hilifaki 'o ha tu'unga fakangatangata ki he lesisita 'o ha taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, kuo pau ki he Komiti Ngaue Fakavavevave ke –
- (a) 'oatu ki he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ha fanongonongo 'o e ngaue fakavavevave kuo fokotu'u; pea
- (b) fakaafe'i 'a e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ke ne fakahu ha'ane tali ki he Komiti Ngaue Fakavavevave, 'i loto 'i he taimi 'oku fakaha 'i he fanongonongo fekau'aki mo e ngaue fakavavevave kuo fokotu'u.
- (2) Ko ha fanongonongo 'oku 'oatu ki ha taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, pea mo ha ngaahi tali na'e fakahoko 'e he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako 'o fakatatau ki he fanongonongo, 'e ngofua ke fakahoko 'i he tohi pe lea.
- (3) Kuo pau ke vakai'i 'e he Poate 'a e ngaahi tali ko ia kuo fakahoko 'e he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako 'o fakatatau ki he kupu ni 'i hono fakakaukau'i pe 'e fakahoko ha ngaue fakavavevave felave'i mo e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako.
- (4) 'I he hili pē 'a e faitu'utu'uni ke fakahoko 'a e ngaue fakavavevave felave'i mo e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako, kuo pau ke 'oatu 'e he Komiti Ngaue Fakavavevave ha fanongonongo tohi 'o e tu'utu'uni 'a e Poate ki he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako pea toe fakafoki pē 'a e me'a ni ki he Poate 'i he vave taha ki hono fakatotolo.

PENOLO FAKATOTOLO

53 Penolo Fakatotolo

'Oku fokotu'u heni 'a e Penolo Fakatotolo 'e he Poate ki he taumu'a ke fakatotolo'i 'a e launga.

54 Kau memipa 'o e Penolo Fakatotolo

- (1) 'E ngofua ke fakakau mai 'e he Poate 'a e ni'ihi ko ia 'e pehe 'oku ala fiema'u ke tokoni 'i he fakatotolo.
- (2) Kuo pau ke fokotu'u 'e he Poate 'a e kau memipa 'o e Penolo Fakatotolo ki ha vaha'ataimi ko e ta'u 'e ua mei he 'aho 'o e fokotu'u pea kuo pau ke ne taau ke toe fokotu'u.

55 Founga ngaue ki hono fakatotolo ha me'a kau ki he 'ulungaanga

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'a e Penolo Fakatotolo ki he taha launga ke ne 'omai ha toe ngaahi fakaikiiki 'o e launga pea 'e ngofua ke ne fakahoko 'a e ngaahi faka'eke'eke ko ia 'oku kaunga ki he launga 'i he'ene pehe 'oku taau.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'e he Penolo Fakatotolo ki he taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako 'a ia 'oku fakahoko ki ai 'a e launga, 'a e ngaahi fakaikiiki fekau'aki mo e launga pea fakaafe'i 'a e taha ko ia ke ne fakahoko, 'i loto 'i he taimi ko ia 'e fakamahino pau 'e he Poate, 'a 'ene ngaahi tali ki he Penolo Fakatotolo fekau'aki mo e launga 'i he'ene pehe 'oku taau.
- (3) 'Oku fiema'u 'a e Penolo Fakatotolo ke ne vakai'i ha ngaahi tali 'oku fakahoko ki ai 'i loto 'i he taimi 'oku fakamahino pau 'i he ngaahi tu'utu'uni.
- (4) 'E ngofua ki he Penolo Fakatotolo, 'i he fanongonongo tohi, ke tu'utu'uni ki ha taha ke hā 'i he Penolo Fakatotolo 'o e Poate, 'i ha taimi mo e feitu'u 'oku fakamahino pau 'i he fanongonongo pea ke fakaha ha ngaahi tohi ngaue 'oku fakamahino pau 'i he fanongonongo. Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai faipau ki he tu'utu'uni ko eni 'oku ne fakahoko 'a e hia.
- (5) 'E ngofua ki he Penolo Fakatotolo ke ne tali mo fakahu, ko ha fakamo'oni 'i ha faka'eke'eke –
  - (a) 'a e tu'utu'uni fakamaau'anga mo e ngaahi mo'oni kuo ma'u 'a ha fakamaau'anga 'o tatau ai pē pe sivile pe hia pe fakatonutonu'anga na'e fakahoko 'i loto pe 'i tu'a Pule'anga;
  - (b) 'a e tu'utu'uni pe ngaahi mo'oni kuo ma'u 'a ha sula 'o ha fakamaau'anga pehe;
  - (c) ha tohi fakamo'oni 'o e fakahalaia'i 'o ha taha; pe
  - (d) ha fakamatala, 'a ia kuo fakamo'oni'i totonu 'e he failesisita pe kalake 'o e fakamaau'anga pe fakatonutonu'anga 'oku tonu, 'o e fakamo'oni 'a e kau fakamo'oni na'e fakahoko 'i he fakamaau'anga pe fakatonutonu'anga ko ia,

kapau 'oku pehe 'e he Penolo Fakatotolo 'oku felave'i 'a e tu'utu'uni fakamaau'anga, ngaahi mo'oni kuo ma'u, tu'utu'uni 'a e kau sula, tohi fakamo'oni pe fakamatala fakamo'oni ko ia ki he fakatonutonu.

- (6) 'E ngofua ki he Penolo Fakatotolo 'i ha faka'eke'eke ke ngāue fekau'aki mo ha launga 'e taha pe lahi ange kau ki ha taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako.
- (7) Kapau, 'i he lolotonga ha faka'eke'eke pehe, 'oku hā ki he Poate, 'o fakakau ai mo ha fa'ahinga me'a kuo 'ohake, na'e malava ke toe fakahoko hano launga'i kehe 'o e taha ako, neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale akoako ko ia –
- (a) 'o tatau ai pē pe 'e fetongi 'aki pe 'e fakalahi atu ki he launga na'e fakahoko; pea
- (b) tatau ai pē pe na'e fakahoko pe 'ikai fakahoko 'a e launga ko ia 'e he taha launga tatau,
- 'e ngofua ke pehe 'e he Poate na'e tuku atu ki ai 'a e launga kehe ko ia pea 'e ngofua ke ne ngaue ki ai 'i he fakatotolo tatau.
- (8) Kapau 'oku pehe kuo tuku atu ha launga kehe ki he Poate, 'e ngofua ke fakahoko ha ngaue ki he launga ko ia hili ha toloi 'a ia, 'i he fakakaukau 'a e Poate, 'oku totonu mo taau 'i he ngaahi tu'unga ko ia.
- (9) 'Oku ma'u 'e he Penolo Fakatotolo 'a e mafai ke fekau'i ha taha pe fakakouna'i 'a e kau mai 'o ha taha lolotonga 'a e fakahoko 'o e fakatonutonu ki he ngaahi launga mo e hilifaki tautea 'i he Konga V.

VAKAI'I 'A E NGAHI TU'UTU'UNI 'O E POATE

56 Vakai'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Poate

- (1) Ko ha taha 'oku ta'efiemalie —
- (a) 'i ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he Poate 'i he Lao ni; pe
- (b) 'i ha fakafisinga pe 'ikai fakahoko 'a e lesisita 'o e taha ko ia ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'e he Poate,
- 'e ngofua, 'o 'ikai ke tomui ange 'i he mahina 'e taha hili hono tufa pe 'oatu ki ai 'a e tu'utu'uni (decision) pe tu'utu'uni (order) pe 'ikai ke tōmui ange 'i he mahina 'e tolu hili hono fakahu atu 'o e kole lesisita, ke ne kole ki he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui ke vakai'i.
- (2) Kuo pau ki ha vakai'i pehe ke 'i he natula 'o ha fakamaau'i fo'ou 'a ia 'e ngofua ke 'oatu ai ha fakamo'oni fo'ou.
- (3) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui ha tu'utu'uni 'oku ne pehē 'oku taau.
- (4) 'Oku 'ikai ke ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni ke malava ai 'e ha taha kole lesisita fakaangaanga pe ha taha ma'u tohi fakamo'oni lesisita

fakaangaanga 'a ia kuo kaniseli ke kole ke fakahoko ha vakai'i 'o e fakafisinga
pe kaniseli 'o e tohi fakamo'oni lesisita fakaangaanga ko ia.

KONGA VI –NGAAHI ME'A KEHEKEHE

57 Ngaue 'oku tokanga'i

'Oku 'ikai ta'ofi 'e ha me'a 'i he Lao ni ha taha mei he'ene kau 'i he ngaue fakaneesi
'oku tokanga'i ngata 'i he me'a pe ko ia 'oku fiema'u ko ha konga 'o ha ako neesi
fakafaito'o ka kuo pau ke fakatatau 'a e ngaue fakaneesi ko ia ki ha ngaahi tu'unga
fakangatangata kehe 'a ia 'e ngofua ke tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni.

58 Fakahoko ha loi pe fakafongga kaka

Ka 'i ai ha taha, 'i ha kole ke lesisita 'i he Lao ni, te ne fakahoko pe te ne 'oatu pe te
ne fakatupu 'a hono fakahoko pe 'oatu ha tali, tohi fakamo'oni pe ha fuakava loi pe
kākā, 'i he lea pe 'i he tohi, pea ko ha taha 'oku ne tokoni'i 'ilo pau ia ai 'oku ne
fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha tautea pa'anga 'oku
'ikai lahi hake 'i he \$1000 pe ngaue popula ki ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i
he mahina 'e 6 pe fakatou'osi.

59 Hia mo e tautea

Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i pe 'ikai faipau ki ha tu'utu'uni 'o e Lao ni pe ha
tu'utu'uni kuo fa'u 'i he Lao ni 'oku ne fakahoko 'a e hia, pea kuo pau 'i ha'ane halaia,
kapau 'oku 'ikai 'i ai ha tautea kehe 'e 'oatu, ke ala mo'ua ki ha tautea pa'anga 'oku
'ikai lahi hake 'i he \$1000 pe ngaue popula 'i ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i
he mahina 'e 6 pe fakatou'osi; pea kapau ko ha hia 'oku hokohoko atu, ki ha tautea
pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$100 ki he 'aho taki taha pe konga 'aho 'a ia na'e
hokohoko atu ai 'a e hia.

60 Ngaahi Faka'ilo

- (1) 'E ngofua ke fakahoko ha ngaahi faka'ilo 'o ha hia 'i he Lao ni –
  - (a) 'e ha pe ma'ae 'Ateni Seniale; pe
  - (b) 'e ha memipa 'o e kau polisi.
- (2) Ko ha taha 'oku lau ki ai 'a e kupu si'i (1)(b), 'o tatau ai pē pe ko ha taha
fakafongga lao pe 'ikai, 'e ngofua ke ne fakahoko, kamata pe fakahoko ha
faka'ilo, fakamatala, launga pe ha ngaahi fakatonutonu kehe 'e 'ohake 'i he
Lao ni, 'o fakatatau ki ha ngaahi fekau 'e 'oatu 'e he 'Ateni Seniale.

61 Ha'i 'a e Kalauni

'Oku ha'i 'e he Lao ni 'a e Kalauni.

62 Ngaahi Tu'utu'uni

'E ngofua ki he Minisita, 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u pe faingamalie ke fakahoko koe'uhi ke fakahoko 'aki pe ke ngaue ai 'a e Lao ni pea, tautautefito, ki he ngaahi taumu'a ko 'eni –

- (a) tu'utu'uni 'a e ngaahi fatongia 'o e Failesisita;
- (b) tu'utu'uni 'a e ngaahi totongi ke totongi 'i he Lao ni mo e ngaahi tu'utu'uni;
- (c) tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e 'ulungaanga ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale;
- (d) tu'utu'uni ki he tu'unga fe'unga fakapolofesinale ma'ae kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e kau ma'uli fakapolofesinale;
- (e) tu'utu'uni ki he ngaahi tohi fakamo'oni ako ke lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale;
- (f) tu'utu'uni 'a e founga 'o ha sivi ke fakahoko 'e he Poate 'o fekau'aki mo e lesisita 'o e neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale;
- (g) tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'unga fakalesisita ki he lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o mo e ma'uli fakapolofesinale 'i he Konga IV 'o e Lao;
- (h) ngaahi foomu ke tu'utu'uni ki he ngaahi taumu'a 'o e Lao ni pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he Lao ni; mo e
- (i) tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u pe faingamalie ke fakahoko koe'uhi ke fakahoko 'aki pe ke ngaue ai 'a e Lao ni.

63 Ngaahi Fakahaofi mo e Fakapekia

- (1) Ko e ni'ihi kotoa pē 'a ia, 'i he kamata'anga 'o e Lao ni, 'oku lesisita ko ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale 'i he Lao ki he Kau Neesi (Vahe 12.12) kuo pau ke lau 'oku nau lesisita 'i he Lao ni.
- (2) 'Oku fakapekia heni 'a e Lao ki he Kau Neesi (Vahe 12.12).
- (3) Ko ha lau 'i ha Lao pe tohi kehe ki ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli kuo lesisita 'i he Lao ki he Kau Neesi (Vahe 12.12), kuo pau ke lau mo faka'uhinga ko ha lau ia ki ha neesi, neesi fakafaito'o pe ma'uli fakapolofesinale kuo lesisita 'i he Lao ni.

Tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 ni 'o 'Aokosi 2021.